

SBIRCIARE OGGI TRA I MANUALI ANTICHI?

L'INSEGNAMENTO (E L'APPRENDIMENTO) DEL LATINO NELL'ORIENTE MULTILINGUE

1. Quint. *inst.* 1, 1, 24-27: Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plurimis video, ut litterarum nomina et contextum prius quam formas parvuli discant. 25. Obstat hoc agnitioni earum, non intendentibus mox animum ad ipsos ductus dum antecedentem memoriam secuntur. Quae causa est praecipientibus ut, etiam cum satis adfixisse eas pueris recto illo quo primum scribi solent contextu videntur, retro agant rursus et varia permutatione turbent, donec litteras qui instituuntur facie norint, non ordine: quapropter optime sicut hominum pariter et habitus et nomina edocebuntur. 26. Sed quod in litteris obest in syllabis non nocebit. Non excludo autem id quod est notum irritandae ad discendum infantiae gratia, eburneas etiam litterarum formas in lusum offerre, vel si quid aliud quo magis illa aetas gaudeat inveniri potest quod tractare intueri nominare iucundum sit. 27. Cum vero iam ductus sequi coeperit, non inutile erit eos tabellae quam optime insculpi, ut per illos velut sulcos ducatur stilus. Nam neque errabit quemadmodum in ceris (continebitur enim utrimque marginibus neque extra praescriptum egredi poterit) et celerius ac saepius sequendo certa vestigia firmabit articulos neque egebit adiutorio manum suam manu super imposita regentis.

2. Hier. *epist.* 107, 4: Fiant ei litterae vel buxae vel eburnae, et suis nominibus appellentur. Ludat in eis, ut et lusu eius eruditio sit. Et non solum ordinem teneat litterarum, ut memoria nominum in canticum transeat, sed ipse inter se crebro ordo turbetur, et mediis ultima, primis media misceantur, ut eas non sonu tantum, sed et visu noverit. Cum vero coeperit trementi manu stylum in cera ducere, vel alterius superposita manu teneri regantur articuli, vel in tabella sculpantur elementa, ut per eosdem sulcos inclusa marginalibus trahantur vestigia, et foras non queant evagari.

3. *Colloquia Monacensia-Einsidlensia*, Dickey 2012, 107, 2m 2-8:

κελεύσαντος καθεγοροῦ iubente magistro

ἐγείρονται surgunt

οἱ μικροὶ pusilli

πρὸς τὰ στοιχεῖα, ad elementa

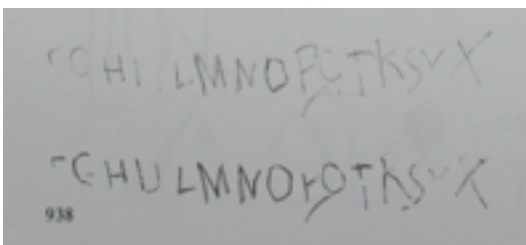
καὶ τὰς συλλαβὰς et syllabas

κατέλεξεν τούτοις praebuit eis

εἷς τῶν μειζόνων unus de maioribus.

4. Hier. *Ierem.* 25, 26: sicut apud nos Graecum alphabetum usque ad novissimam litteram per ordinem legitur, hoc est Alpha, Beta et cetera usque ad Ω; rursumque propter memoriam parvulorum solemus lectionis ordinem vertere et primis extrema miscere, ut dicamus Alpha Ω, Beta Psi; sic et apud Hebraeos primus est Aleph, secundum Beth, tertium Goimel usque ad vigesimam secundam et extremam litteram Thau, cui penultima est Sin.

5.a. Graffito da Masada n°938

6. Diom. *gramm.* (GL I 421, 32-422, 2 K): Litterae quibus utimur XXIII hae sunt, a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z. Harum differentiae sunt tres. Prima differentia <in> litteris qualitates habet duas, quod aut Latinae sunt aut Graecae. Latinae sunt una et viginti, Graecae duae, y et z, quae in usum nostrum propter nomina Graeca venerunt.

7. Pomp. *gramm.* (GL V 108, 7-13 K): Legimus apud maiores nostros primas apud Romanos XI litteras fuisse tantummodo, ut dicit Caesar in libro analogiarum primo: in libro analogiarum primo Caesar hoc dicit, XI fuisse. Varro docet in aliis libris, quos ad Accium scripsit, litteras XVI fuisse, postea tamen crevisse et factas esse XXIII.

¹ ζωγραφοῦσιν	πινγουντ	they paint (<i>pingunt</i>)
² ζωγραφήσουσιν	πινγηντ	they will paint (<i>pingent</i>)
³ ζευγνύει	ιουνγιτ	he joins (<i>iungit</i>)
⁴ ζευγνύεις	ιουνγισ	you join (<i>iungis</i>)
⁵ ζευγνύ[ω]	ιουνγω	I join (<i>iungo</i>)
⁶ ζεύξω	ιουνγαμ	I will join (<i>iungam</i>)
⁷ ζευγνύουσ[ι]	ιουνγουντ	they join (<i>iungunt</i>)
⁸ ζεύξουσιν	ιουνγηντ	they will join (<i>iungent</i>)
⁹ ζῆ	ουιουιτ	he lives (<i>vivit</i>)
¹⁰ ζῆς	ουιουης	you live (<i>vives</i>)
¹¹ ζῶ	ουιουω	I live (<i>vivo</i>)
¹² ζήσω	ουικουαμ	I will live (<i>vivam</i>)
¹³ ζῶσιν	ουικουουντ	they live (<i>vivunt</i>)
¹⁴ ζήσονται	ουιουηντ	they will live (<i>vivent</i>)
¹⁵ [ζ]ῆμοῖ	δαμ[α]νατ	he punishes (<i>damnat</i>)
¹⁶ [ζ]ῆμοῖς	δαμνας	you punish (<i>damnas</i>)
¹⁷ [ζ]ῆμῶ	δαμνω	I punish (<i>damno</i>)
¹⁸ [ζ]ημιῶσω	δαμναβω	I will punish (<i>damnabo</i>)
¹⁹ [ζ]ημο]ύσιν	δαμνανατ	they punish (<i>damnant</i>)
²⁰ [ζ]ημιώσο]υσιν	δαμναβουντ	they will punish (<i>damnabunt</i>)
²¹ ἦλθε	ου]ηνιτ	he came (<i>venit</i>)
²² ἦλθες	ου]ηνιστι	you came (<i>venisti</i>)
²³ ἦλθον	ου]ηνι	I came (<i>veni</i>)
²⁴ ἦλθον	ου]ηνηρουντ	they came (<i>venerunt</i>)
²⁵ ἔιλκυσε]δουξιτ	he dragged (<i>duxit</i>)

col. III

¹ εἰ ἤλκυσας [duxisti]	you dragged
² ἤλκυσα [dux]	I dragged
³ ἤλκυσαν	duxerunt]	they dragged
⁴ ἠρίσ[τησε	<i>prandeo?</i>]	(conjugated forms of 'to breakfast')
⁵ ἠρίστη[σας	---]	
⁶ ἠρίστη[σα	---]	
⁷ ἠρίστη[σαν	---]	
⁸ ἠγνό[ησε	<i>ignoro?</i>]	(conjugated forms of 'to ignore')
⁹ ἠγνό[ησας	---]	
¹⁰ ἠγνό[ησα	---]	
¹¹ ἠγνό[ησαν	---]	
¹² ἠμέ[λησε	<i>neglego?</i>]	(conjugated forms of 'to be careless')
¹³ ἠμέ[λησας	---]	
¹⁴ ἠμέ[λησα	---]	
¹⁵ ἠμέλ[ησαν	---]	
¹⁶ ἠνάγ[κασε	<i>compello?</i>]	(conjugated forms of 'to force')
¹⁷ ἠνάγ[κασας	---]	
¹⁸ ἠνάγ[κασα	---]	
¹⁹ ἠναγκ[ασαν	---]	
²⁰ ἦψ {ου}ω [<i>tango?</i>]	(conjugated forms of 'to touch')
²¹ ἦψαι [---]	
²² ἦψατο [---]	

Strasbourg, Bibliothèque Nationale et Universitaire [inv. g. 1175]

col. I

¹ ἀλείφεις	[ουνγι]s	you anoint (<i>ungis</i>)
² ἀλείφω	ουν[γ]ο	I anoint (<i>ungo</i>)
³ ἀσπάζεται	σαλουτατ	he/she/it greets (<i>salutat</i>)
⁴ ἀσπάζεις	σαλουτας	you greet (<i>salutas</i>)
⁵ ἀσπάζομαι	σαλουτω	I greet (<i>saluto</i>)
⁶ βασιλεύ[ει]	ρηग्νατ	he/she/it rules (<i>regnat</i>)
⁷ βασιλ[ε]ύ[εις]	ρηग्νας	you rule (<i>regnas</i>)
⁸ βασιλεύ[ω]	ρηγων	I rule (<i>regno</i>)
⁹ βα[σ]ανί[ζει]	τορκου>[ε]τ	he/she/it turns (<i>torquet</i>)
¹⁰ βασανί[ζει]ς	τορκουες	you turn (<i>torques</i>)
¹¹ βασανί[ζ]ω	τορκουεω	I turn (<i>torqueo</i>)
¹² βο[υ]λεύε[τα]ι	κωγιτατ	he/she/it thinks (<i>cogitat</i>)
¹³ βουλεύ[ε]ις	κωγιτας	you think (<i>cogitas</i>)
¹⁴ βουλεύ[ο]μ[α]ι	κωγιτω	I think (<i>cogito</i>)
¹⁵ βήσ[σει]	τουσσιτ	he/she/it coughs (<i>tussit</i>)
¹⁶ βήσσεις	τουσσις	you cough (<i>tussis</i>)
¹⁷ βήσσω	τουσσ{ε}ιω	I cough (<i>tussio</i>)
¹⁸ βάπτει	τινγιτ	he/she/it dips (<i>tingit</i>)
¹⁹ βάπτεις	τινγίς	you dip (<i>tingis</i>)
²⁰ βάπτω	τινγω	I dip (<i>tingo</i>)
²¹ βλάπτ[ε]ται	νοκ[ε]τ	he/she/it harms (<i>noceo</i>)

col. II

¹ [βλ]άπτεις	ν[ο]κες	you harm (<i>noces</i>)
² βλάπτομαι	νοκ[ε]ω	I harm (<i>noceo</i>)
³ βροντᾶ	το[νατ]	he/she/it thunders (<i>tonat</i>)
⁴ βροντᾶς	το[να]ς	you thunder (<i>tonas</i>)
⁵ βρο[ν]τῶ	τονω	I thunder (<i>tono</i>)
⁶ βλέπει	ουι[δε]τ	he/she/it sees (<i>videt</i>)
⁷ βλέ[πε]ις	ουιδες	you see (<i>vides</i>)
⁸ βλέ[πω]	ουι[δε]ω	I see (<i>video</i>)
⁹ βρέχει	πλ[ο]ουετ	he/she/it rains (<i>plouet</i>)
¹⁰ βρέχεις	πλοουες	your rain (<i>ploues</i>)
¹¹ βρέχω	πλο[ο]υω	I rain (<i>pluvo</i>)
¹² βάλλει	μιττιτ	he/she/it sends (<i>mittit</i>)
¹³ βάλλεις	[μ]ι[ττ]ίς	you send (<i>mittis</i>)
¹⁴ βάλλω	[μ]ι[τ]τω	I send (<i>mitto</i>)
¹⁵ βοηθε[ί]	α[διου]τατ	he/she/it helps (<i>adiutat</i>)
¹⁶ βοηθε[ί]ς	α[διουτ]ας	you help (<i>adiutas</i>)
¹⁷ βοηθῶ	α[δ]ιο[υ]τω	I help (<i>adiuto</i>)
¹⁸ βυθ {ε}ίξει	μερ[γι]τ	he/she/it sinks (<i>mergit</i>)
¹⁹ βυθ {ε}ίξεις	μεργίς	you sink (<i>mergis</i>)
²⁰ βυθ {ε}ίξω	μεργω	I sink (<i>mergo</i>)
²¹ βοᾶ	κουκ[ρι]τατ	he/she/it cries out (<i>quiritat</i>)

col. III

¹ β[ο]ᾶς	κουκ[ο]ι[τ]ας	you cry out (<i>quiritas</i>)
² β[ο]ῶ	[κουκ]οι[τ]ο	I cry out (<i>quiritō</i>)

³ βόσκετα[ι]	ο[υ]εσκιτου]ο	he/she/it feeds (<i>vescitur</i>)
⁴ βόσκει[ις]	[ουεσκ]ερισ	you feed (<i>vesceris</i>)
⁵ βόσκομαι	ο[υ]εσκορ	I feed (<i>vescor</i>)
⁶ βαστάζει	πορτατ	he/she/it carries (<i>portat</i>)
⁷ βαστά[ζε]ι[ς]	π[ο]ρτας	you carry (<i>portas</i>)
⁸ βαστάζω	πορτω	I carry (<i>porto</i>)
⁹ γυμνάζει	εξερκετ	he/she/it supervises (<i>exercet</i>)
¹⁰ γυμνάζεις	[ε]ξερκες	you supervise (<i>exerces</i>)
¹¹ γυμνάζω	[ε]ξε[ερ]κεω	I supervise (<i>exerceo</i>)
¹² γεμίζει	[ι]μπλετ	he/she/it fills (<i>implet</i>)
¹³ γεμίζεις	ιμπλες	you fill (<i>implet</i>)
¹⁴ γεμίζω	ιμπλεω	I fill (<i>impleo</i>)
¹⁵ γογγύζει	μορμορατ	he/she/it murmurs (<i>mormorat</i>)
¹⁶ γογγύζεις	μορμορας	you murmur (<i>mormoras</i>)
¹⁷ γογγύζω {ι}	μορμορω	I murmur (<i>mormoro</i>)
¹⁸ γινώσκει	νοου[α]ιτ	he/she/it knows (<i>novit</i>)
¹⁹ γινώσκεις	νοουις	you know (<i>novis</i>)
²⁰ γινώσκω	νοουι	I know (<i>novi</i>)

col. IV

¹ γα[μει]	νουβιτ	he/she/it marries (<i>nubit</i>)
² γαμε[ις]	[ν]ου[β]ις	you marry (<i>nubis</i>)
³ γαμῶ	[νο]υβω	I marry (<i>nubo</i>)
⁴ γελᾶ	ριδετ	he/she/it smiles (<i>ridet</i>)
⁵ γελᾶς	ρ { ἔ } ιδες	you smile (<i>rides</i>)
⁶ γελῶ	ρ { ἔ } ιδεω	I smile (<i>rideo</i>)
⁷ γλύφει	[σκο]υλπιτ	he/she/it carves (<i>sculpiit</i>)
⁸ γλύφεις	[σκο]υλπισ	you carve (<i>sculpis</i>)
⁹ γλύφω	[σκο]υλπ{ε}ω	I carve (<i>sculpo</i>)
¹⁰ γηράσκει	σ[ε]νησκιτ	he/she/it grows old (<i>senescit</i>)
¹¹ γηράσκεις	σενησκις	you grow old (<i>senescis</i>)
¹² γηράσκω	σ[ε]νησκω	I grow old (<i>senesco</i>)
¹³ γεννᾶται	ν[α]σκιτυο	he/she/it is born (<i>nascitur</i>)
¹⁴ γεννᾶσαι	νασκ {αι}ε]ρ {ε}ως	you are born (<i>nasceris</i>)
¹⁵ γεννῶμαι	ν[ασκο]ο	I am born (<i>nascor</i>)
¹⁶ γνάπτει	πολ[ιτ]	he/she/it polishes (<i>poliit</i>)
¹⁷ γνάπτεις	πολ[ις]	you polish (<i>polis</i>)
¹⁸ γνάπτω	πολ[ιω]	I polish (<i>polio</i>)
¹⁹ γράφει	σκη[ιβιτ]	he/she/it writes (<i>scribit</i>)
²⁰ γράφεις	σκη[ιβις]	you write (<i>scribis</i>)

12. CLTP V.000: INFLECTIONAL TABLE: FEMININE AND NEUTER NOUNS OF THIRD DECLENSION (LATIN, GREEK)

LDAB 6148

Paris, Musée du Louvre [inv. E 7332]

col. I

¹ [In -io haec iussio]	(Feminine nouns) in -io: nom. <i>iussio</i>
² [ἡ κέλευσις]	~ ἡ κέλευσις 'command'
³ [huius iussionis]	gen. <i>iussionis</i>
⁴ [huic iussioni]	dat. <i>iussioni</i>
⁵ [hanc iussionem]	acc. <i>iussionem</i>
⁶ [o iussio]	voc. <i>iussio</i>
⁷ [ab hac iussione]	abl. <i>iussione</i>
⁸ [Pluralis hae iussiones]	Plural, nom. <i>iussione</i>
⁹ [harum iussionum]	gen. <i>iussionum</i>
¹⁰ [his iu[ssionibus]	dat. <i>iussionibus</i>
¹¹ [has ius[s]iones]	acc. <i>iussiones</i>
¹² [o iussiones]	voc. <i>iussiones</i>
¹³ [ab his iussionibus]	abl. <i>iussionibus</i>
¹⁴ [In -us haec palus]	(Feminine nouns) in -us: nom. <i>palus</i>
¹⁵ [ἡ λίμνη]	~ ἡ λίμνη 'marsh'
¹⁶ [huius paludis]	gen. <i>paludis</i>
¹⁷ [hui {g}c paludi]	dat. <i>paludi</i>
¹⁸ [hanc paludem]	acc. <i>paludem</i>
¹⁹ [o palus]	voc. <i>palus</i>
²⁰ [ab hac palude]	abl. <i>palude</i>
²¹ [Pluralis hae paludes]	Plural, nom. <i>paludes</i>
²² [et cetera]	etc.
²³ [In -ix haec nutrix]	(Feminine nouns) in -ix: nom. <i>nutrix</i>
²⁴ [ἡ τροφός]	~ ἡ τροφός 'nurse'
²⁵ [huius nutricis]	gen. <i>nutricis</i>

col. II

¹ [huic nutrici]	dat. <i>nutrici</i>
² [hanc nutricem]	acc. <i>nutricem</i>
³ [o nutrix]	voc. <i>nutrix</i>
⁴ [ab hac nutrice]	abl. <i>nutrice</i>
⁵ [Pluralis hae nutrices]	Plural, nom. <i>nutrices</i>
⁶ [harum nutr[ic]um]	gen. <i>nutricum</i>
⁷ []et cetera	etc.
⁸ [haec mer[et]rix]	(Another in -ix): nom. <i>meretrix</i>
⁹ []	~ (Greek) 'prostitute'
¹⁰ [huius mere[tr]icis]	gen. <i>meretricis</i>
¹¹ [huic]m[er]etrici]	dat. <i>meretrici</i>
¹² [et cetera]	etc.
¹³ [Neutralia in -or]	Neuter nouns in -or: nom. <i>aequor</i>
¹⁴ [hoc aequor τὸ πέλαγος]	~ τὸ πέλαγος 'sea'
¹⁵ [huius aequoris]	gen. <i>aequoris</i>
¹⁶ [huic aequori]	dat. <i>aequori</i>
¹⁷ [hoc aequor]	acc. <i>aequor</i>
¹⁸ [o aequor]	voc. <i>aequor</i>
¹⁹ [ab hoc aequore]	abl. <i>aequore</i>
²⁰ [Pluralis haec aequora]	Plural, nom. <i>aequora</i>
²¹ [horum aequorum]	gen. <i>aequorum</i>
²² [his aequoribus]	dat. <i>aequoribus</i>
²³ [haec aequora]	acc. <i>aequora</i>

²⁴ o	aequora	voc.	<i>aequora</i>
²⁵ ab his	aequoribus	abl.	<i>aequoribus</i>
²⁶ In -ma hoc	poema	(Neuter nouns) in - <i>ma</i> : nom.	<i>poema</i>
²⁷ τὸ ποίημα			~ τὸ ποίημα 'poem'
²⁸ huius	poematis	gen.	<i>poematis</i>
²⁹ huic	poemati	dat.	<i>poemati</i>

col. III

¹ [hoc	poema]	acc.	<i>poema</i>
² [o	poema]	voc.	<i>poema</i>
³ [ab hoc	poemate]	abl.	<i>poemate</i>
⁴ [Pluralis haec	poemata]	Plural, nom.	<i>poemata</i>
⁵ h[orum	poemat-]	gen.	<i>poemat-</i>
⁶ his[poemat-]	dat.	<i>poemat-</i>
⁷ hae[c	poemata]	acc.	<i>poemata</i>
⁸ o	p[<i>oemata</i>]	voc.	<i>poemata</i>
⁹ ab h[is	poemat-]	abl.	<i>poemat-</i>
¹⁰ In -us hoc [sidus]		(Neuter nouns) in - <i>us</i> : nom.	<i>sidus</i>
¹¹ τὸ ἄστρο[ον]			~ τὸ ἄστρον 'star'
¹² huius	side[ris]	gen.	<i>sideris</i>
¹³ huic	sideri	dat.	<i>sideri</i>
¹⁴ hoc	sidus	acc.	<i>sidus</i>
¹⁵ o	sidus	voc.	<i>sidus</i>
¹⁶ ab hoc	sidere	abl.	<i>sidere</i>
¹⁷ Pluralis haec	sidera	Plural, nom.	<i>sidera</i>
¹⁸ horum	siderum	gen.	<i>siderum</i>
¹⁹ his	sideribus	dat.	<i>sideribus</i>
²⁰ haec	[sid]era	acc.	<i>sidera</i>
²¹ o	[si]dera	voc.	<i>sidera</i>
²² ab his	sideribus	abl.	<i>sideribus</i>
²³ Hoc pectus	τὸ στήθος	(Another in - <i>us</i>): nom.	<i>pectus</i> ~ τὸ στήθος 'chest'
²⁴ h[[e]]uius	pectoris	gen.	<i>pectoris</i>
²⁵ huic	pect[o]ri	dat.	<i>pectori</i>
²⁶ [h]oc	pectus	acc.	<i>pectus</i>
²⁷ o	pectus	voc.	<i>pectus</i>
²⁸ ab hoc	pe {s} <cto[re]	abl.	<i>pectore</i>

col. IV

¹ [Pluralis haec	pectora]	Plural, nom.	<i>pectora</i>
² [horum	pectorum]	gen.	<i>pectorum</i>
³ [his	pectoribus]	dat.	<i>pectoribus</i>
⁴ [haec	pectora]	acc.	<i>pectora</i>
⁵ [o	pectora]	voc.	<i>pectora</i>
⁶ [ab his	pectoribus]	abl.	<i>pectoribus</i>
⁷ [In -al hoc	vectigal]	(Neuter nouns) in - <i>al</i> : nom.	<i>vectigal</i>
⁸ []		~ (Greek) 'revenue'
⁹ [huius	vectigalis]	gen.	<i>vectigalis</i>
¹⁰ [huic	vectigali]	dat.	<i>vectigali</i>
¹¹ [hoc	vectigal]	acc.	<i>vectigal</i>
¹² [o	vectigal]	voc.	<i>vectigal</i>
¹³ [ab hoc	vectigali]	abl.	<i>vectigal</i>
¹⁴ P[luralis haec]	vectigalia	Plural, nom.	<i>vectigalia</i>
¹⁵ horum	vectigalium	gen.	<i>vectigalium</i>
¹⁶ his	ve {s} <ctigalibus]	dat.	<i>vectigalibus</i>
¹⁷ haec	ve {s} <ctigalia	acc.	<i>vectigalia</i>

¹⁸ o	ve{s}ctigalia	voc.	<i>vectigalia</i>
¹⁹ ab his	ve{s}ctigalibus	abl.	<i>vectigalibus</i>
²⁰ Similiter hoc tribunal		Similarly, nom.	<i>tribunal</i>
²¹ τὸ βῆμα		~ τὸ βῆμα	'speaker's platform'
²² huius	tribunalis	gen.	<i>tribunalis</i>
²³ huic	tribunali	dat.	<i>tribunali</i>
²⁴ hoc	tribunal	acc.	<i>tribunal</i>
²⁵ o	tribunal	voc.	<i>tribunal</i>
²⁶ et cetera		etc.	

13. CLTP IV.000: INFLECTIONAL EXERCISE: FORMS OF THE VERB *BOVO*

LDAB 383420

Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Papyrussammlung [inv. L 156]

¹ [...
² <i>ḃeçlin</i> [atio]	Inflection:
³ <i>ḃoḃab</i> [o]	- I will bellow
⁴ <i>ḃoḃab</i> [is]	- you will bellow
⁵ <i>ḃoḃabit</i>	- he/she/it will bellow
⁶ <i>satis</i>	It is enough

14. Quint. *inst.* 1, 4, 1-2: Primus in eo qui scribendi legendique adeptus erit facultatem grammaticis est locus. Nec refert de Graeco an de Latino loquar, quamquam Graecum esse priorem placet: utrique eadem via est. Haec igitur professio, cum brevissime in duas partis dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte promittit.

15. Quint. *inst.* 1, 8, 1-5: Superest lectio: in qua puer ut sciat ubi suspendere spiritum debeat, quo loco versum distinguere, ubi cludatur sensus, unde incipiat, quando attollenda vel summittenda sit vox, quid quoque flexu, quid lentius celerius concitatius lenius dicendum, demonstrari nisi in opere ipso non potest. Unum est igitur quod in hac parte praecipiam, ut omnia ista facere possit: intellegat. Sit autem in primis lectio virilis et cum sanctitate quadam gravis, et non quidem prorsae similis, quia et carmen est et se poetae canere testantur, non tamen in canticum dissoluta nec plasmate, ut nunc a plerisque fit, effeminata: de quo genere optime C. Caesarem praetextatum adhuc accepimus dixisse: "si cantas, male cantas: Si legis, cantas". Nec prosopopoeias, ut quibusdam placet, ad comicum morem pronuntiarum velim, esse tamen flexum quendam quo distinguantur ab iis in quibus poeta persona sua utetur. Cetera admonitione magna egent, in primis ut tenerae mentes tracturaeque altius quidquid rudibus et omnium ignaris insederit non modo quae diserta sed vel magis quae honesta sunt discant. Ideoque optime institutum est ut ab Homero atque Vergilio lectio inciperet, quamquam ad intellegendas eorum virtutes firmiore iudicio opus est: sed huic rei superest tempus, neque enim semel legentur. Interim et sublimitate heroi carminis animus adsurgat et ex magnitudine rerum spiritum ducat et optimis inbuatur.

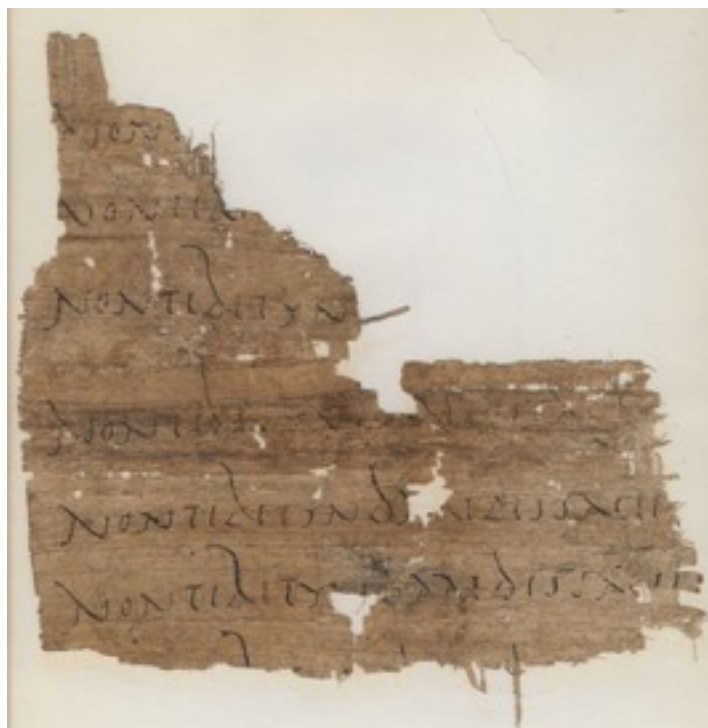
16. Quint. *inst.* 2, 5, 19-20: Ego optimos quidem et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime expositum velim, ut Livium a pueris magis quam Sallustium (et hic historiae maior est auctor, ad quem tamen intellegendum iam profectu opus sit). Cicero, ut mihi quidem videtur, et iucundus incipientibus quoque et apertus est satis, nec prodesse tantum sed etiam amari potest: tum, quem ad modum Livius praecipit, ut quisque erit Ciceroni simillimus.

17. Cassiod. *inst.* 1, 15, 7: regulas igitur elocutionum Latinorum, id est quadriga Messii, omnimodis non sequaris, ubi tamen priscorum codicum auctoritate convinceris; expedit enim interdum praetermittere humanarum formulas dictionum, et divini magis eloquii custodire mensuram.

18. CLTP IB.000–000: VIRGIL, *AENEID* 2.601 AND 4.174

LDAB 62949

London, University College [P.Hawara inv. 24]

Verg. Aen. 2, 601: non tibi Tyndaridis facies[invis]a Lacenae (verso)

Verg. Aen. 4, 174: Fama, malum qua n[on] aliut velocius [ullum] (recto)

19. CLTO I.000: VIRGIL, *AENEID* 1.1–14, 2.1–2, 1.17, 19–20, 66–7, 9.367–8, 1.71

LDAB 704273

Qift, Archeological Storeroom [inv. Xeron 871]

- |¹ Arma virumque cano, Troiae [qui primus ab o]ris [1.1]
- |² Italia [fato] profugus Lavina[que venit]
- |³ litora –multum ille et terr[is iactatus et al]to
- |⁴ vi supe[rum], seve memorem Iun[onis ob iram],
- |⁵ multa qu[o]que et belo pasu[s, dum conderet] urbe [5]
- |⁶ inferetque deos Lati[o; genus unde] Latinum
- |⁷ Alvanique patr[es atque altae moenia Romae.]
- |⁸ Musa, mihi causa[s memora, quo numi]ni leso
- |⁹ quive doles regi[na deum tot volvere] parcas
- |¹⁰ inpulerit. Tante[ne animis caelestib]us ire? [11]
- |¹¹ Urs antiqua fuit (T[yrii tenue]re colonos)
- |¹² Cartago, Italia contr[a Tiberi]naque logge
- |¹³ hostia, dives hopes studies ex [pu]lcerima Deopea
- |¹⁴ Conticuere omnes intent[ique] ora tenevant. [2.1]
- |¹⁵ Inde toro pater Eneas sic o[rs]us av alto:
- |¹⁶ hic curus fuit; hoc ren[u] dea gentibus ese, [1.17]
- |¹⁷ progenie set ni Troiano sanguine duci [19]
- |¹⁸ audierat (Tyrie holi que verteret arces
- |¹⁹ eec mulgere dedito flutus et tolere vento, [66]
- |²⁰ gees inimica mihi Tyreno navigat equor
- |²¹ Interea premisi[s equites ex urbe Latina, [9.367]

|²² cetera tum l[e]gio campis instructa mo[ratur,]
 |²³ sunt mihi bis se[p]te prestanti corpore nym[phae] [1.71]

2 Italiam *legendum* | Laviniaque M¹γR²ρω *Serv. Quint. inst. 11.3.37 Hier. in Ezech. 9.30.14 Macrob. Sat. 5.2.8 Conte*: Laviniaque MV^{pn} Tib. *Geymonat*; Lavinia Bülow-Jacobsen || 4 saevae *legendum* || 5 multacque Bülow-Jacobsen | bello *legendum* | passus *legendum* || 6 inferretque *legendum* || 7 Albanique *legendum* || 8 numine *legendum* || 9 quidve *legendum* | dolens *legendum* | parcas ad 1.22 *pertinens*: volvere casus *codd. Geymonat Conte* || 10 tantaene *legendum* | irae *legendum* || 11 urbs *legendum* | coloni *codd. Geymonat Conte* || 12 Karthago *legendum*; Carthago RV^p: Karthago *cett,codd. Geymonat Conte* | Italiam *legendum* | longe *legendum* || 13 ostia *legendum*; hostia M: ostia *rell.codd. Geymonat Conte* | opum studiisque *codd. Geymonat Conte* | pulcherrima Deiopea *legendum* (ad 1.72 *pertinens*): asperrima belli *codd. Geymonat Conte*; [. .]acerima deopea Bülow-Jacobsen || 14 tenebant *legendum* || 15 Aeneas *legendum* | ab *legendum* || 16 currus *legendum* | regnum *legendum* | esse *legendum* || 17 progeniem *legendum* | fortasse sed *legendum*: set M: sed *rell.codd. Geymonat Conte* | enim *codd. Geymonat Conte* | a sanguine *codd. Geymonat Conte* || 18 Tyrias *codd. Geymonat Conte* | olim *legendum* | quae *legendum* | arce Bülow-Jacobsen || 19 haec mulcere *legendum*; et mulcere *codd. Geymonat Conte*; et-cmulgere Bülow-Jacobsen | dedit *legendum* | fluctus *legendum* | tollere *legendum* || 20 gens *legendum* | Tyrrhenom vel Tyrrhenum *legendum*; Tureno Bülow-Jacobsen | aequor *legendum* || 21 praemissis *legendum*; praemissi *codd. Geymonat Conte* || 22 dum *legendum*; dum *Conte*: cum P²aeuv *Geymonat* || 23 septem *legendum* | praestanti *legendum* | corpore *codd. Geymonat Conte*; corpori Bülow-Jacobsen

20. CLTP V.000: Anonymous Re-Writing in Hexameters of Virgil's Aeneid (1.477–93)

LDAB 4157

Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana [inv. 10014] (= PSI II 142 verso)

¹ [foe]datosqu[e] gerit crines collumque per arva latus am . . . [- - -]	lora tenens tamen; huic cervixque comaeque trahuntur per terram, et versa pulvis inscribitur hasta.	
² Ascendit Pallas alia sub imagine templum. Troades iratam donis precibusque rogantes	Interea ad templum non aquae Palladis ibant crinibus Iliades passis peplumque ferebant,	480
³ diffudere comas, resonabat pectore pugnīs. [5] Haud tame[n a]spexit miseras Tr[itionia] d[iva,]	suppliciter tristes et tunsae pectora palmis; diva solo fixos oculos aversa tenebat.	
⁴ nec sua ter tractus sub moenia defuit Hector, rictorisque fames auro qui vendidit ig[nem.]	Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros, exanimumque auro corpus vendebat Achilles.	
⁵ Hic magis indoluit gemuitque potentius heros, exuviae currus foedataque membra [sodalis] [10]	Tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo, ut spolia, ut currus, utque ipsum corpus amici,	485
⁶ [cer]nuntur supplexque pater miserabile visu. Martem cum Danais miscet ducto[ribus ipse]	tendentemque manus Priamum conspexit inermis. Se quoque principibus permixtum adgnovit Achivis,	
⁷ armatus[qu]e [ni]ger Memnon agit agmina nigra. Iamque videbatur gaudentes Marte puellae	Euasque acies et nigri Memnonis arma. Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis	490
⁸ d[ux]que fur[ens] auro nudam succinta papillam [15] ardet adire viros conatur vincere sexum	Penthesilea furens, mediisque in milibus ardet, aurea subnectens exsertae cingula mammae, bellatrix, audetque viris concurrere virgo.	
⁹ [- - - im]tantia lunam.		

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

CLTP: M. C. Scappaticcio (ed.), *The Corpus of Latin Texts on Papyrus (CLTP)*. Cambridge (in corso di stampa)
 Dickey, E. (2012) *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana*, I. Cambridge
 LDAB: <http://www.trismegistos.org/ldab/search.php>

BIBLIOGRAFIA MINIMA

Dickey, E. (2016a) *Learning Latin the Ancient Way: Latin Textbooks from the Ancient World*. Cambridge.
 Dickey, E., Ferri, R., and Scappaticcio, M. C. (2013) 'The origins of grammatical tables. A reconsideration of P.Louvre inv. E 7332', *ZPE* 187: 173–89
 La Bua, G. (2019) *Cicero and Roman Education. The Reception of the Speeches and Ancient Scholarship*. Cambridge.
 Scappaticcio, M. C. (2015a) *Artes grammaticae in fragmentis. I testi grammaticali latini e bilingui su papiro: edizione commentata*. Berlin–New York.
 Scappaticcio, M. C. (2016b) 'Virgile en Orient: formes et circulation de l'Énéide dans la pars Orientis de l'Empire (Ier-VIe siècles ap. J.-C.)', *CCGG* 26: 7–26.
 Scappaticcio, M. C. (2017a) 'Auctores, 'scuole', multilinguismo: forme della circolazione e delle pratiche del latino nell'Egitto prediocleziano', *Lexis* 35: 378–96.
 Scappaticcio, M. C. (2017b) 'Centro in Periferia. Papiri, ostraka e tasselli di lingua latina per una literacy d'Oriente', in A. Garcea and M. C. Scappaticcio (eds), *Centro Vs Periferia. Il latino tra testi e contesti, lingua e letteratura*. Pisa–Rome: 151–75.
 Scappaticcio, M. C. (2020d) 'Lettori di Sallustio nell'Oriente ellenofono: Anonymi esegeti dai milieux scolastici della Tarda Antichità', in F. Conti Bizzarro, M. Lamagna, and G. Massimilla (eds), *Studi greci e latini per Giuseppina Martino*. Naples: 331–42.
 Zetzel, J. E. G. (2018) *Critics, Compilers, and Commentators: An Introduction to Roman Philology (200 BCE–800 CE)*. Oxford.